

па. Історично-літературні студії й матеріали. – Ч. III–V // Записки НТШ. – 1906, – Кн. IV.

11. Курочкин О. Українські новорічні обряди «Коза» і «Маланка». – Опішне, 1995.

12. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. Репринтне видання. – К., 1991.

13. Закарпатський вертеп. – Ужгород, 1995.

14. Миськова Е. В. Складывание стереотипов инокультурной реальности в англо-американской антропологии // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 1.

15. Волицька І. В. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця XIX – поч. XX ст. – К., 1992.

16. Чубинський П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования. – СПб., 1879. – Т. VII.

17. Федас Й. Ю. Український народний вертеп. – К., 1987.

18. Там само.

19. Волицька І. В. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця XIX – поч. XX ст. – К., 1992.

20. Там само.

21. Найман О. Я. Історія євреїв України. – К., 2003.

22. Там само.

23. Ангелов Д. Представи за «другия» в българская песенен фолклор // Българска етнология. – 1997. – Кн. 1–2.

24. Волицька І. В. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця XIX – поч. XX ст. – К., 1992.

25. Там само.

26. Польові матеріали автора 1987 р.

27. Волицька І. В. Театральні елементи в тради-

ційній обрядовості українців Карпат кінця XIX – поч. XX ст. – К., 1992.

28. С. Шешори (Косівський р-н, Ів.-Франківська обл.) Польові матеріали автора 1980 р.

29. Чубинський П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования. – СПб., 1879. – Т. VII.

30. Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. – Івано-Франківськ, 2001.

31. Снігур І. Легенди Буковини. – Чернівці, 1998.

32. Федас Й. Ю. Український народний вертеп. – К., 1987.

33. Волицька І. В. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця XIX – поч. XX ст. – К., 1992.

34. Федас Й. Ю. Український народний вертеп. – К., 1987.

35. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. Репринтне видання. – К., 1991.

36. Марковський Є. Український вертеп. – Вип. I. – К., 1929.

37. С. Романівка (Теребовлянський р-н, Тернопільська обл.) Польові матеріали автора 1981 р.

38. Поліська дома. – Луцьк, 1991.

39. С. Печеніжин (Косівський р-н, Івано-Франківська обл.) Польові матеріали автора 1979 р.

40. Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року. – К., 1965.

41. Нагачевський А. Побутові танці канадських українців. – К., 2001.

НАРОДНИЙ КАЛЕНДАР У ТРАДИЦІЙНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ

Олена Чебанюк

Український традиційний календар є структурою складною, синтетичною, гетерогенною, багаторівневою й поліфункціональною. Він ділить, регламентує й впорядковує відлік часу. Цілісну структуру народного календаря складає послідовне співвіднесення його ієрархічних одиниць (рік: місяць: тиждень: день: година: мить). Одночасно існує й інше групування одиниць часу: за сезонами, за циклами (природними, місячними, святковими).

Його циклічний характер зумовлений постійно повторюваними явищами природи. Поділ року на 365 (366) днів, 4 сезони й 12 місяців привнесений до народного календаря православними святцями, які є своєрідною сіткою координат, суттєвим фактором сакралізації річного циклу свят. Український традиційний календар, що зазнав протягом історичного життя низку суттєвих змін, на сьогоднішній день є неподільним сплавом церковного (православного), грома-

дяньського і власне народного календаря. Святкові дні у ньому часто збігаються з церковними. Однак вони мають різну генезу, функції та направленість, переплавлені багатоміковою народною традицією в єдиний комплекс обрядів, стійких стереотипів поведінки, а також цілісну систему вірувань, прикмет, метеорологічних паремій тощо.

Основною одиницею виміру календарного часу є *день*, пов'язаний з обертанням Сонця навколо Землі. Згідно з християнськими святцями кожен день має свого патрона або відповідає подіям сакральної історії. Дні поділяються на *свята* й *будні*. Кожен день тижня має свої якісні характеристики (*понеділок* – *важкий день*, *середа* й *п'ятниця* – *жіночі дні*, *неділя* – *день обов'язкового відпочинку*), співвіднесений з іншими календарними днями (наприклад, «*Якщо на Стрітення півень нап'ється, то на Юрія віл напасеться*», «*Якщо на Покрову день теплий, то зима буде тепла*»). Доба поділяється на профанну й сакральну частини: *день* (світла частина доби) відводиться для побутових клопотів і роботи, *ніч* (темна частина доби) наділяється магічною здатністю зміщувати просторові координати, виходити у віртуальний світ потойбіччя.

До середини ХХ ст. у деяких регіонах України (Полісся, Карпати) у побуті користувалися обрахунком часу за тижнями, який, базувався на святах (наприклад, *тиждень великодній, різдвяний, зелений, масляний, середохресний, похвальний тощо*), які, в свою чергу, є також синтетичними й багатофункціональними утвореннями. Цей синтез виходить із світоглядного й практичного, побутового синкретизму, який обумовлений історично.

Міфологічне трактування часу складає змістову основу народного календаря. Час наділяється певними якостями (*добрий/злий, сакральний/профанний, святковий / буденний*), здатністю зупинятися, прискорюватися (як правило, у спеціальних локусах *на межі, біля воріт, на порозі*). Мотив компресії часу є структуро- й сюжетоутворювальним чинником багатьох календарно-обрядових фольклор-

них творів. Операційні тексти з мотивом «*vita herbae*» та «*vita rej*» (календарні ігри «*Коструб*», «*Грушка*», «*Просо*», «*Льон*», «*Гречка*», «*Мак*», «*Колодій*» тощо) були і «частково є до цього часу сакральним текстом, що слугував і служить давнім і теперішнім слов'янам як захист від страшних нещасть – мору, епідемії, епізоотії, зрідка посухи, ходячих покійників»¹.

У народному календарі час має своїх патронів, функції яких виконують християнські святи, котрі заступили старі й забуті язичницькі божества. Особливо важливим сакральним і водночас небезпечним вважається переддень великих свят (*купальська ніч, ніч перед Різдом, Великодня ніч*). У цей час відбувається символічне єднання світу людей із потойбіччям, що може мати як позитивний, так і негативний вплив на подальшу долю соціуму й кожного його члена залежно від правил поведінки й дотримання всіх необхідних приписів.

Археологічні знахідки на території України свідчать, що народний календар сформувався протягом тисячоліть під впливом багатьох чинників². Суспільно-історичні зміни привели до появи окремих текстів, міфологем і семантем різної «історичної глибини». Інновації, запозичення спричинили переосмислення, перекодування попередніх календарних ментефактів і зумовили множинність темпоральних пластів.

Діахронічне дослідження календарно-обрядових текстів ускладнюється неоднаковою збереженістю на синхронному рівні цих семантичних зрізів. Це, в свою чергу, приводить до необхідності герменевтичного прочитання народного календаря як культурного тексту й теоретичного осмислення тих даних народного досвіду, що нагромадилися впродовж тривалого часу. Такій роботі мусить передувати деконструкція тих семантичних і формальних одиниць, які складають народний календар. Розглядати й аналізувати його можна (й треба) з різних аспектів, застосовуючи різні методи й методики дослідження.

Комплексний підхід до вивчення такого складного явища як традиційний народний календар вимагає, передусім, скрупульозного

розгляду досліджуваного матеріалу на фоні та у контексті всієї традиційної культури українців. Народний календар є не тільки органічною складовою традиційної культури, одним із головних її компонентів, найархаїчнішим і найвпливовішим. Саме з календарних ритуалів і звичаїв виокремилися багато обрядів родинно-побутового циклу (теорія «спільного казана»).

Традиційний календар українців можна розглядати як цілісний мегатекст із доволі жорсткою структурою, що налічує 365 (чи 366) одиниць окремих текстів, що відповідають кількості днів, які складають рік. Структура мегатексту побудована на послідовності й співвідносності цих одиниць. Початком календаря як мегатексту є Основне річне свято (ОРС), яким, на думку В. Іванова й В. Тодорова, є свято Нового року³. В українському народному календарі основним річним святом є Великдень (Пасха), на відміну від Західної Європи, де функція ОРС закріплена за Різдвом Христовим.

Народний календар українців зберігає ознаки новорічних святкувань, весняних, осінніх, а також літнього ОРС (троїцько-купальський обрядовий цикл). Це пов'язано з тим, що він протягом досить довгого часу формувався як система відкритого типу, що легко вбирала всі запозичення й інновації, «вдягаючи» їх у звичні, усталені ритуальні й вербальні форми й формули. Паралельно відбувався процес нашаровування новотворів на попередньо існуючі форми, «ущільнення» їх, що зменшувало їхню питому вагу в загальному календарно-обрядовому контексті. Разом з тим прадавні форми не витіснялися із календарного дискурсу, не зникали остаточно. Існуючи латентно, вони часто редукувалися до нуклеарного стану, що давало поштовх новим культурним явищам на наступному етапі історичного розвитку.

Народний календар можна розглядати і як гіпертекст, який складається з ієрархічно впорядкованих текстових одиниць, із складною системою перехресних і внутрішніх посилань. Аналіз матеріалу з цього погляду дає можливість виділити конструктивні одиниці кален-

даря, простежити їхню просторову й часову варіативність. Такі текстові одиниці легко піддаються групуванню у вигляді компендіуму, словника або енциклопедії за алфавітним або хронологічним принципом.

Український народний календар існує переважно у вербальній формі, у формі «великого усного наративу», як авантекст. Традиція рукописних календарів на Україні не має великого поширення, проте до початку ХХ ст. у Карпатах і на Поліссі зберігалися примітивні дерев'яні календарі (карби, бирки, різні). На сьогодні спостерігається редукція українського народного календаря, що пов'язано із загальним занепадом фольклорної традиції під невідворотним поступом глобалізації. З іншого боку, зникнення традиційної культури, зокрема календарно-обрядової традиції, викликає підвищений інтерес до нього як з боку науковців, так і з боку культурно-освітніх інституцій. За останні 20 років на Україні поступово відроджуються різдвяно-новорічні, великодні, купальські традиції, але вони носять секундарний характер і стають складовою святково-розважальних програм.

У народному традиційному календарі можна виділити набір моделей, які в живому побутуванні існують у неподільній єдності. Наприклад, модель, пов'язана з християнськими святцями, в середині якої виділяються інші календарні моделі: свят-буднів, постів-м'ясоїдів, весіль, поминань. Інша модель, зумовлена природними циклами, породжує відповідні моделі вегетативні, солярні, лунарні. Модель, пов'язана із господарською діяльністю людини, поділяється в залежності від характеру й видів робіт на календар землеробський, тваринницький, ткацький, бджолярський тощо. В свою чергу господарський календар напряму залежить від календаря природного, обумовлюється й регламентується ним. Свята землеробські, з одного боку, жорстко не прив'язуються до конкретної дати християнських святців (наприклад, свята жнивварського циклу), а з іншого — християнські свята в народному календарі напряму пов'язуються із трудовою діяльністю, наприклад, Спасівський цикл

свят — із святом збору й освячення врожаю; Семена (1/13. IX) — із початком нового трудового року в середовищі ремісників, сезоном виготовлення речей домашнього вжитку («женіння комина», «свіччине весілля»).

Також можна виділити фольклорну календарну модель, яку утворюють вербально-музично-ігрові форми, що супроводжують не тільки календарні свята, обряди, ритуали, а й існують у вигляді вербального контексту кожного дня календаря. Сюди слід також віднести апокрифічні й народні перекази та оповідання про життя святого мученика, угодника, день якого відзначається в святцях (наприклад, Миколая, Петра й Павла, Косьми й Дем'яна, Касьяна тощо); меморати й фабулати, які часто коментують церковні хрононіми в дусі народної етимології («Здвиження — земля здвигається») або розкривають міфоритуальний зміст свята (перекази про русалок, що пояснюють необхідність відзначати «русальний тиждень» й Розигри). Окремо варто говорити про народний сільськогосподарський календар і природний прогностик, які часто мають форму паремій, приурочених майже до кожного дня року. Календарно приурочені фольклорні тексти носять художні ознаки, проте їхня художність не має самостійного характеру, тим більше домінують. Фольклорні календарно-обрядові тексти несвідомо включені в повсякденне життя людини й виконують, крім практичної, функцію ще й функцію комунікативну, зберігаючи народний досвід і транслуючи його від покоління до покоління.

Проте не варто забувати, що виділення таких моделей є правомірним, але умовним актом: у живому побутуванні календар як цілісність і кожна його одиниця окремо існують як синкретична єдність усіх цих моделей. Спробуємо пояснити це на прикладі християнського свята Трійці, яке в українському народному календарі відзначається протягом півтора тижня (Зелені святки, Клечальний тиждень). Воно включає в себе прадавній за формою обряд поминання померлих предків вдома з ритуальною піснюю вечерею («троєшні Діеди»);

традиційну церковну батьківську суботу й відвідування кладовища; вбирання господи в зелень («клечання»); освячення зелені в церкві; встановлення «віхи»; обряд водіння «куста» («тополі»); заборону й регламентацію в поведінці й проведенні сільськогосподарських робіт, що пов'язані з віруваннями в русалок; дотримання суворох приписів поведінки в «сухий четвер»; обряди дівочих «кумлень», «проводи русалок» і «биття коршака», які завершують троїцький цикл і збігаються із Заговинами й початком Петрівки. Сюди також треба додати цикл фольклорних текстів: русальні й кустові пісні, ритуальні голосіння, ігри й речитативи, вокативні формули, що супроводжують обрядодії й ритуали, а також прикмети й фенологічні спостереження.

Наведений приклад є певною умовною моделлю, інваріантом, який в живому побутуванні майже не існує ані в просторі, ані в часі, тому що фольклорна модель функціонує в практичному житті виключно в діалектних формах, незчисленних варіантах, однотипних за жанром і стилем творах.

Сукупність діалектних форм з усіх українських територій і складає традиційний народний календар, який існує як певний авантекст, меганаратив із структурним незмінним ядром і постійними змінами на периферії.

У народному календарі річні свята співвіднесені з іменами християнських святих. Народна свідомість приписувала їм властивості покровителів стихій, сприймала як уособлення певної пори року. Ще на початку ХХ ст., як писав В. Шухевич, гуцули називали «весну святим Юрієм, літо — святим Петром, осінь — святим Дмитрієм, а зиму — святим Миколою»⁴. На деяких святих були перенесені функції прадавніх язичницьких божеств (Параскева П'ятниці, св. Власій). В українському календарно-обрядовому фольклорі Господь Бог, Ісус Христос, Матір Божа, святі Миколай, Дмитро, Петро й Павло та ін. виступають помічниками, захисниками і порадниками селянина. Отже, ми можемо констатувати, що в народному календарі українців як прадавні когнітивні моделі, так і християнські

вірування переплавлені протягом віків в органічну синкретичну єдність — народне православ'я. Проте, під час аналізу матеріалу досить легко виділити язичницьку календарну модель, яка імпліцитно присутня в українському народному календарі. Та й сам народ розрізняв наявну присутність двох світоглядних моделей, коментуючи це прислів'ями на кшталт «Ні Богу свічка, ні чорту кочерга», «Богу — богове, а чорту — чортове». Тобто, в картині світу традиційного українця православна віра не підлягала сумніву й відіграла величезну роль в його повсякденному житті. Язичництво як цілісна свідоглядна система на час системного фіксування народного календаря (XIX ст.) на українських етнічних територіях не збереглася. Але як когнітивна модель синхронно співіснувала із християнською моделлю. Язичницький пантеїзм, віра у взаємопроникність двох світів (світу людей та паралельного світу предків і духів) у певний календарний час, в певному місці (як правило, на межі двох локусів: свого й чужого), віра у сакральні хронотопи й здатність передбачати і впливати на майбутнє — ось неповний перелік основних рис язичницької світоглядної моделі, яка зберігається в народному календарі і досі.

Науковий диспут на тему «Народне православ'я чи двовіра» постійно триває між дослідниками слов'янської традиційної культури. На нашу думку, в традиційній картині світу

¹ Толстой Н. И. Vita herbae et vita rei в славянской народной традиции // Славянский и балканский фольклор. — М., 1994. — С. 162; Див.: Чебанюк О. Ю. Релікти архаїчних вірувань і ритуалів у деяких весняних дівочих іграх // Народна творчість та етнографія — 1997. — № 4.— С. 88–95.

народне православ'я є синтетичним і неподільним феноменом, але язичницьку й християнську моделі можуть виділити не тільки науковці, але й підсвідомо відчувають пересічні носії традиційної культури.

Календарна українська традиція у змістовому плані є стрункою системою, що базується на семантичній єдності всіх її компонентів. Вони визначаються загальною системою традиційних уявлень про всесвіт і людину. Фундаментальними є положення, по-перше, про антропоцентричну картину світу, на якій базується традиційний календар українців; по-друге, про взаємозв'язок світу живих і світу мертвих як умову космічної рівноваги й життєздатності людини; по-третє, ізоморфізм макро- й мікрокосму, світу природи й світу людини.

Український народний календар є структурою синтетичною, гетерогенною, поліфункціональною. Комплексне дослідження його вимагає застосування різних методик і методів аналізу матеріалу. Традиційний календар українців розглядається як синтез різного рівня епістеміологічних моделей; як інваріант, що існує тільки в діалектних формах; як мегатекст із чіткою внутрішньою структурою; як гіпертекст, який складають ієрархічно впорядковані текстові одиниці, пов'язані системою перехресних і внутрішніх посилань.

² Зелинский А. Н. Конструктивные принципы древнерусского календаря // Контекст -1978. — М., 1978. — С. 52–55.

³ Иванов В. В., Топоров В. Н. Славянские языковые семиотические системы (Древний период). — М., 1965. — С. 95–97.

⁴ Шухевич В. Гуцульщина. — Л., 1914. — Ч. 4. — С. 1.